

Києво-Могилянська академія

Микола Симчич

Києво-Могилянський аристотелізм у контексті другої схоластики

У статті досліджується стосунок києво-могилянських філософських курсів XVII–XVIII ст. до аристотелівської традиції. Спочатку виставлено критерії, за якими його можна оцінити. Виділено два основних типи критеріїв: суб'єктивні і об'єктивні. Відповідно до перших, могилянці чітко визначали свою філософію як аристотелівську, перипатетичну або *ad mentem Aristotelis*. Є багато аристотелівських елементів в змісті та в структурі курсів, що задовольняють об'єктивні критерії. Так, логіка і фізика структуровані відповідно до традиційного порядку книг Аристотеля з цієї тематики. Всі основні концепти (*ens, essentia i existentia; actus i potentia; materia i forma; чотири причини; 10 категорій тощо*), на які спираються могилянські професори, походять від Аристотеля. У статті доводиться, що аристотелівські елементи прийшли в могилянські курси через схоластичну традицію, насамперед з єзуїтських філософських курсів того часу. Однак в окремих випадках, як-от лекціях Теофана Прокоповича, можна помітити глибшу обізнаність з творами Аристотеля.

Ключові слова: києво-могилянські філософські курси, аристотелівська традиція, схоластична філософія.

Кожен великий мислитель залишає по собі спадщину, яка в тій чи тій формі продовжує існувати довгий час. Винятком не став Аристотель. Вплив його філософії був великим як в античну добу (Лікей — перипатетична школа), так і, ще більшою мірою, у Середньовіччі (зріла і пізня схоластика), а також у Новий час, ба, аж до сьогодні. Метою цієї статті є встановити, наскільки Аристотель та його школа впливали на філософію, що її викладали у Києво-Могилянській академії упродовж XVII–XVIII століть. Джерельною базою дослідження слугуватимуть збережені рукописні курси,

які майже дослівно відтворюють лекції, прочитані в Києві з 1639 по 1751 рік. На сьогодні атрибутовано майже сто рукописів із повними або частковими записами тридцяти філософських курсів: два з першої половини, п'ять з другої половини XVII ст. і двадцять два — з першої половини XVIII ст.¹

¹ 1) Йосиф Кононович-Горбацький, Філософський курс 1639/40 навч. років, *Subsidium logicae*, Ін-тут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІРНБУВ), ф. 303, од. зб. Мел.м./п126, арк. 1–446 зв.; 2) Інокентій Гізель, Філософський курс 1645/46–1646/47 навч. років, *Opus totius philosophiae*, ІРНБУВ, ф. 303, од. зб. Мел.м./п128, арк. 1–678 зв.; 3) Йоасаф Кроковський, Філософський курс 1684/85–1685/86 навч. років, *Introductio in universam Aristotelis philosophiam...*, ІРНБУВ, ф. 306, од. зб. 88п/88, С. 1–754; 4) Йоасаф Кроковський, Філософський курс 1686/87–1687/88 навч. років, *Brevis ad Logicam Aristotelis introductio...*, Центральний державний Архів України в м. Києві, ф. 222, оп. 2, од. зб. 18а, арк. 526–748; 5) Стефан Яворський, Філософський курс 1691/92–1692/93 навч. років, *Agonium philosophicum...*, ІРНБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п152, арк. 1–585 зв.; 6) Прокопій Калачинський, Філософський курс 1693/94–1694/95 навч. років, *Meta scientiarum...*, ІРНБУВ, ф. 306, од. зб. 620/394С арк. 1–191; 7) Невідомий професор, Філософський курс бл. 1700, *Disputationes philosophiae in alma Academia Kojovomohileana...*, ІРНБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п42, арк. 66–616; 8) Інокентій Поповський, Філософський курс 1699/1700–1701/02 навч. років, *Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata...* 1699–1702 — ІРНБУВ, ф. 312, од. зб. 622/396С, арк. 1–631; 9) Христофор Чарнуцький, Філософський курс 1702/03–1703/04 навч. років, *Manoductio ad logicam sive dialecticam...*, ІРНБУВ, ф. 312, од. зб. 625/400С, арк. 1–611; 10) Іларіон Ярошевицький, Філософський курс 1704/05–1705/06 навч. років, *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae...* ІРНБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п564, арк. 1–45 зв., 53–79 і Христофор Чарнуцький, *Philosophia rationalis universa seu logica...* ІРНБУВ, ф. 306, од. зб. 100п/49, арк. 1–394 зв.; 11) Теофан Прокопович, Філософський курс 1706/07–1707/08 навч. років, *Philosophia peripatetica juxta numerum quatuor facultatum quadripartita...*, Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург, Російська федерація), ф. СПб Дух. Сем., од.зб. 64, арк. 1–175; 12) Сильвестр Піновський, Філософський курс 1711/12–1712/13 навч. років, [Sine titulo] ІРНБУВ, ф. 307, од. зб. 446п/1701, арк. 65–400 зв.; 13) Сильвестр Піновський, Філософський курс 1713/14–1714/15 навч. років, *Disputationes philosophiae in Collegio Kievmohileano Roxolano...*, ІРНБУВ, ф. 306, од. зб. 103п/60, арк. 1–216; 14) Йосиф Волчанський, Філософський курс 1715/16–1716/17 навч. років, *Philosophia tripartita doctrinam Aristotelis de rebus dialecticis, physics comprahendens...* ІРНБУВ, ф. 306, од. зб. 108п/62, арк. 1–472; 15) Йосиф Волчанський, Філософський курс 1717/18–1718/19 навч. років, *Philosophia universa doctrinam peripatheticam ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagyrtae complectens...* ІРНБУВ, ф. 307, од. зб. 447п/1703, том I, арк. 1–174 зв.; 16) Іларіон Левицький, Філософський курс

Отже, завдання моєї статті можна коротко сформулювати так: визначити, чи належали могилянські курси до аристотелівської традиції. Щоб це здійснити, треба виставити критерії належності певного тексту (в нашому випадку києво-могилянського) до певної традиції (у нашому випадку аристотелівської). Ці критерії можна

1719/20–1720/21 навч. років, *Appia trita seu atrium scientiae philosophicae...*, ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 111п/64, арк. 1–603; 17) Платон Малиновський, Філософський курс 1721/22–1722/23 навч. років, *Olympia philosophica ad cursum biennalem...* ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 115п/75, арк. 1–264 зв.; 18) Іларіон Левицький, Філософський курс 1723/24–1724/25 навч. років, *Dialectica seu breve compendium initialis...* ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 631/406С, арк. 1–663; 19) Амвросій Дубневич, Філософський курс 1725/26–1726/27 навч. років, *Cursus philosophicus biennalis...*, ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п200, арк. 277–528; 20) Амвросій Дубневич, Філософський курс 1727/28–1728/29 навч. років, *Philosophia peripatetica...*, ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п49, арк. 1–535; 21) Стефан Калиновський, Філософський курс 1729/30–1730/31 навч. років, *Cursus philosophicus in Collegio Kijovo-Mohilaeano...*, ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 123п/83, арк. 1–338; 22) Єронім Миткевич, Філософський курс 1733/34–1734/35 навч. років, *Liber philosophiae quadripartitus...*, ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п170, арк. 1–321; 23) Сильвестр Кулябка, Філософський курс 1735/36–1736/37 навч. років, [Sine titulo] ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 124п/79, арк. 1–375; 24) Сильвестр Кулябка, Філософський курс 1737/38–1738/39 навч. років, *Cursus philosophicus ingenuis sapientiae amatoribus...*, ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п50, арк. 1–820 зв.; 25) Михайло Козачинський, Філософський курс 1739/40–1740/41 навч. років, *Cursus philosophicus...*, ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 126п/70, арк. 5–408 зв.; 26) Михайло Козачинський, Філософський курс 1741/42–1742/43 навч. років, *Syntagma totius Aristotelicae Philosophiae...*, ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 128п/85, арк. 2–312; 27) Михайло Козачинський, Філософський курс 1743/44–1744/45 навч. років, *Philosophia Aristotelica ordine scholae peripateticae...*, ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п171, арк. 1–274; 28) Гедеон Сломинський, Філософський курс 1745/46–1746/47 навч. років, [Sine titulo] Нучная библиотека им. Н. И. Лобачевского (Казань, Російська Федерація), отдел рукописей DXXXVIII-1579, арк. 1–241 зв. (друга пагінація); 29) Георгій Кониський, Філософський курс 1747/48–1748/49 навч. років, *Philosophia peripatetica juxta numerum quatuor facultatum quadripartita...* — 1747–49 — Российская государственная библиотека (Москва, Російська федерація), ф. 152, од. зб. 130, арк. 1–273 зв.; 30) Георгій Кониський, Філософський курс 1749/50–1750–51 навч. роки, *Philosophia juxta numerum quatuor facultatum...*, 1749–51 — ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п51, арк. 1–179 зв. (С.1а-334); 31) Георгій Щербаський, Філософський курс 1751/52–1752–53 навч. роки, *Ad majorem Dei Ter Optimi Maximi gloriam...* ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 454п/1698, арк. 1–183 зв. Докладніше про атрибуцію рукописів та збережені курси див.: Микола Симчич, *Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст.* (Вінниця, в-во О. Власюк, 2009).

поділити на дві категорії: суб'єктивні та об'єктивні. Ключовим суб'єктивним критерієм є самоідентифікація автора: те, чи він сам вважав свою філософію аристотелівською, а себе — представником аристотелівської традиції. Цей критерій, безперечно, є дуже вагомим, але недостатнім. Чому? Здавалось би, якщо автор сам називає свою філософію аристотелівською, то це є чітким доказом належності його тексту до аристотелівської традиції. Однак може трапитися й таке, що філософія, яку він сприймав за аристотелізм, ним насправді не була². Тому суб'єктивний критерій має бути верифікований об'єктивними критеріями.

Першим об'єктивним критерієм є наявність у тексті значної кількості філософських ідей, тожонних ідеям Аристотеля. Утім, і цей критерій буває не цілком достатнім, адже спільні ідеї можуть зустрічатися у двох текстах просто випадково³. Тому виникає потреба в додатковому об'єктивному критерії — наявності кавзального зв'язку між двома досліджуваними текстами. Тобто, якщо ми припускаємо аристотелізм у певному могилянському курсі, то мусимо виявити, яким чином автор цього курсу познайомився з ученням Аристотеля. Це не означає, що він конче мав читати тексти Стагірита: кавзальний зв'язок може бути опосередкованим — через читання коментарів до Аристотеля чи текстів, написаних його послідовниками.

На підставі суб'єктивних критеріїв, засвідчених назвами курсів, чітко бачимо, що могилянські професори пов'язували себе з аристотелівською філософією. Ось кілька прикладів: Михайло Козачинський називає свій курс «Синтагма всієї Аристотелевої фі-

² Причиною цього міг, зокрема, бути вплив псевдоаристотелівських творів. Наприклад, Касян Сакович, який викладав філософію у Києво-братській школі (попередниці КМА) упродовж 1620–24 рр., видав 1620 р. у Кракові твір «*Problemata Aristotelis*», який, на думку Валерії Нічик, базувався на київських лекціях Саковича (*Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.): Тексти і дослідження*, ред. В. І. Шинкарук та ін. (Київ: Наук, думка, 1988), 434, 505). Незалежно від того, наскільки обґрунтованим є твердження Нічик про викладання саме цього тексту у Братській школі, текстуальний аналіз показує, що в основі книжки Саковича лежить текст анонімного псевдо-аристотелівського твору XIII ст. «*Omnes homines*' (не плутати з античним псевдо-аристотелівським твором «*Problemata Aristotelis*»). Про «*Omnes homines*' див.: Ann Blair, «*Authorship in the Popular «Problemata Aristotelis»*» *Early Science and Medicine*, Vol. 4, No. 3 (1999): 189–227.

³ Наприклад, учення про переселення душ є в текстах Платона та в індійській філософії, проте її вплив на Платона виявити важко.

лософії» [Козачинський 1741–43, арк.2]; назва курсу логіки Стефана Яворського — «Перший курс перипатетичного змагання або логіка, [викладена] за замислом князя перипатетиків Аристотеля Стагирита на арені православно-руського гімназіуму» [Яворський 1691–93, арк. 36]; Прокопій Калачинський у бароковій назві свого курсу згадує «розум, що бореться на аристотелівському змаганні», й адресовано цей курс «стагиритським палестрам на Києво-Могилянському Олімпі» [Калачинський 1693–95, арк. 1]. Навіть Теофан Прокопович, який намагався в усьому виділятися серед могилянських професорів, назвав свій курс цілком традиційно — курсом перипатетичної філософії, причому це згадано в назвах усіх підкурсів [Прокопович 1706–08, арк. 1]. Йосиф Волчанський в обох курсах пише, що його філософія викладена відповідно до поглядів «князя філософів Аристотеля Стагирита» (*ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagyrtae tradita et explicata*) [Волчанський 1715–17, арк. 185 та Волчанський 1717–19, арк. 1]⁴. Схожі згадки про те, що викладена філософія є аристотелівською, перипатетичною чи «за замислом Аристотеля», фіксуються у переважній більшості курсів⁵.

Показово, що могилянські професори послідовно ідентифікували себе лише з Аристотелем⁶, тоді як на Заході філософські

⁴ Крім Волчанського, фрази «*ad mentem Aristotelis*» або ідентичні зустрічаються і в інших курсах: Яворський 1691–93, арк. 36; Прокопович 1706–08, арк. 1; Дубневич 1727–29, арк. 1; Миткевич 1733–35, арк. 1; Кониський 1747–49, арк. 1.

⁵ Курси: Кононович-Горбацький 1639–40, арк. 70; Кроковський 1684–86, с. 8; Кроковський 1686–88, арк. 526; Яворський 1691–93, арк. 36; Поповський 1699–1702, арк. 1; Чарнуцький 1702–04, арк. 1; Ярошевицький 1702, арк.1; Прокопович 1706–08, арк. 1; Волчанський 1715–17, арк. 1; Волчанський 1717–19, арк. 1; Левицький 1723–25, арк. 1; Дубневич 1727–29, арк. 1; Калиновський 1729–32, арк. 53 зв.; Миткевич 1733–35, арк. 1; Козачинський 1739–41, арк. 5; Козачинський 1741–43, арк. 2; Козачинський 1743–45, арк. 1; Сломинський 1745–47, арк. 60; Кониський 1747–49, арк. 1.

⁶ Єдиним винятком є курс Георгія Шербацького, де вказано, що викладена філософія є Пурхоцієвою (Шербацький 1751–53, арк. 183 зв.). Цей курс читався у середині XVIII ст., коли могилянці відмовилися від аристотелізму та перейшли на філософію новочасних мислителів. Шербацький читав свій курс за підручником катезіанця Едмунда Пурхоція (Пуршо) «*Institutionum philosophicae ad faciliorem veterum, ac recentiorum philosophorum lectionem comparatae*», що витримав багато перевидань на Заході між 1695–1755 рр. Див. Edmundus Purchotius, *Institutionum philosophiae ad faciliorem veterum ac recentiorum philosophum lectionem comparatae* (Patavii [Padova], 1751).

курси XVII — XVIII століть були зорієнтовані на багатьох інших мислителів. Так, дехто з професорів ішов за Томою Аквінським і називав свою філософію томістичною, як, приміром, Йоан від св. Томи (Жуан Пуансо), чий курс носив назву «Cursus thomisticus»⁷, чи Антуан Гудін, що назвав свій курс «Томістична філософія»⁸. Є чимало прикладів філософського викладу «за замислом Йоана Дунса Скота», як-от курс Бартоломео Мастрі і Бонавентури Белуто «Повний курс філософії за замислом Скота»⁹. Крім того, можна зустріти курси, що слідують за іншими середньовічними філософами, для прикладу, за Егідієм Римським (пор. курс Педро Мансо¹⁰), або за Генріхом Гентським (пор. курс Енріко Антоніо Борго¹¹).

Насувається питання, чому, на відміну від західних колег, могилянські професори пов'язували свою філософію винятково з Аристотелем. Відповідь, яка, здавалось би, лежить на поверхні, можна звести до того, що могилянці були православними, а не католиками, тому їм у строго православної навчальній інституції, мовляв, не випадало пов'язувати власне філософське вчення з католицькими авторитетами. Детальніше про те, чи правильною є така відповідь, піде мова далі. Тут, натомість, варто наголосити вже на першому сумніві щодо її слухності, а саме: чому власне Аристотель, а не Платон чи хтось інший?

Індекс цитування свідчить, що саме Аристотель був найшанованішим філософом у могилянському професорському середовищі. Показники імен до кількох курсів, виданих у перекладі¹², дають таку статистику: у курсі Гізеля Аристотеля згадано 34 рази, натомість

⁷ Ioannes a Sancto Thomae [João Poinso], *Cursus philosophicus thomisticus* (Coloniae Agrippinae [Köln], 1653).

⁸ Antonius [Antoine] Goudin, *Philosophia thomistica juxta inconcussa tutissimaque Divi Thomae dogmata*. (Matritii [Madrid], 1779). Перше видання цього курсу вийшло у 1670.

⁹ Bartolomeus Matri et Bonaventura Beluto, *Philosophiae ad mentem Scoti cursus integer* (Venetia, 1727).

¹⁰ Petrus Manso, *Cursus philosophicus ad mentem B. Aegidii Romani* (Corduba, 1709).

¹¹ Henricus Burgus [Borgo], *Paradoxa theologica et philosophica Henrici Gandavensis Doctoris Solemnis* (Bologne, 1627).

¹² Ця статистика може бути трохи неточною, оскільки показник імен вказує, на якій сторінці вжито певне ім'я, але не реєструє, скільки разів його згадано.

Платона 7 разів, Тому Аквінського — 6, Дунса Скота — 11 разів¹³, у курсі Яворського Аристотель згадується 96 разів, Платон — 9, Тома Аквінський — 3, Дунс Скот — 3 рази¹⁴; у курсі Прокоповича на Аристотеля є 130 посилань, на Платона — 28, на Тому Аквінського — 8, на Дунса Скота — 5¹⁵. У другому курсі Кониського, який завершує схоластичний період могилянської філософії, статистика також дуже подібна: Аристотеля поійменовано 199 разів, Платона — 37, Тому Аквінського — 12, Дунса Скота — 5 разів¹⁶. Як бачимо із наведених цифр, Аристотель за кількістю посилань далеко переважає інших філософів.

Що ж до першого об'єктивного критерію — наявності в курсах ідей, тотожних ідеям Аристотеля, то його підтверджує не лише зміст філософських курсів, а й їхня структура. Як відомо, курс філософії у КМА читали два роки, і він складався з чотирьох частин: діалектики, логіки, фізики і метафізики (з 1730-х рр. систематично почали викладати ще й етику). Така побудова курсу була великою мірою даниною давній академічній традиції викладання філософії через коментування творів Аристотеля.

Діалектику (або малу логіку) читали на початку навчання близько одного-двох місяців як виклад засад формальної логіки. Курс складався з трьох частин (про поняття, про судження і про умовивід) та передавав основи силогістики Аристотеля, але в її середньовічній інтерпретації та з деякими середньовічними додатками. Так, учення про поняття (*terminus*) розглядалося досить детально, особливо щодо поділу понять та їх властивостей, з яких найбільш подрібно обговорювали супозицію. Учення про силогіз-

¹³ З курсу Гізеля опубліковано трохи менше однієї п'ятої: трактати «Про розрізнення», «Про універсалії» та «Про душу». Див.: Інокентій Гізель, *Oris Totius Philosophiae = Твір про всю філософію (фрагменти)* в Інокентій Гізель. *Вибрані твори в 3-х томах* (Київ-Львів: Свічадо, 2011), т. 2.

¹⁴ Опубліковано переклад приблизно половини курсу — діалектику і велику логіку. Див.: Стефан Яворський, *Філософські твори* (Київ: Наукова думка, 1992).

¹⁵ Опубліковано переклад лише тієї частини курсу, яка збереглася в київському рукописі (ІР НБУВ, ДА/п43), — це приблизно половина курсу (див.: Феофан Прокопович, *Філософські твори: В 3-х томах* (Київ: Наукова думка, 1980), т. 2.

¹⁶ Опубліковано весь курс. Див.: Георгій Кониський, *Філософські твори: У 2-х томах* (Київ: Наукова думка, 1990).

ми супроводжувалося великою кількістю латинських мнемонічних віршів, які полегшували запам'ятовування матеріалу.

Логіку (або велику логіку, інакше *philosophia rationalis*) читали наступні шість-вісім місяців із зосередженням насамперед на гносеологічних і метафізичних питаннях. Курс був структурований відповідно до книг «Органону» Аристотеля, і це, мабуть, визначало його назву. Спершу розглядали питання, дотичні Аристотелевої книги «Категорії» та вступу Порфірія до «Категорій» («Ізагоге»). Тут йшлося про універсалії: що таке загальні поняття і як вони існують у бутті (*in essendo*) й у предикуюванні (*in praedicando*). Далі аналізували п'ять предикабилій: рід (*genus*), вид (*species*), видова відмінність (*differentia*), властива ознака (*proprietas*) і привхідна ознака (*accidens*). Учення про п'ять предикабилій активно розробляли й середньовічні філософи, проте його основи було започатковано вже «Топікою» Аристотеля¹⁷ і розширено в коментарі Порфірія.

Потому викладалися теми, що являли собою основний зміст Аристотелевих «Категорій». Спершу коротко йшлося про передкатегорії (*antepredicamentales*): синонімічне (*univocosum*), омонімічне (*aequivocosum*), аналогічне (*analogum*) і параномічне (*denominativum*) — так само, як і в Аристотеля, де вчення про передкатегорії (про те, як два поняття, що звучать однаково чи подібно, можуть бути зв'язані між собою) подавалося перед викладом самих категорій. Що ж до категорій Аристотеля, то в могилянських курсах їх обговорення мало певні особливості. Тут, так само, як і в Аристотеля, більше уваги звертали на перші чотири категорії — субстанцію, кількість, якість і відношення, натомість інші шість розглядали досить побіжно. Проте, серед чотирьох основних категорій найбільше уваги приділялося категорії відношення¹⁸. Це можна пояснити двома причинами: по-перше, категорії кількості і якості згодом аналізувалися у курсі фізики; по-друге, категорія відношення була важливою з перспективи теології, оскільки вона стосувалася відношення всередині Св. Трійці, між Богом і творінням, між душею і тілом тощо. Після викладу вчення про категорії могилянські професори переходили до післякатегорій

¹⁷ В Аристотеля, однак, не було другої предикабилії — виду (*species*) (101b17–25).

¹⁸ У деяких курсах (наприклад, Малиновський 1721–23; Дубневич 1725–27) виклад категорій зводився тільки до категорії відношення.

(postpraedicamentes) — поняття *oppositio, prius, simul, motus i habitus*, які Аристотель аналізував наприкінці книги «Категорії». Однак аналіз цих понять у могилянських курсах був зовсім побіжний, і власне на цьому закінчувалася перша частина курсу логіки «Про першу дію розуму» (*De prima operatio mentis / intellectus*). Перша дія розуму — це просте схоплення, результатом якого є поняття. Як універсалиї, так і категорії є поняттями, тож усі філософські дискусії, що їх обговорювали в цій частині курсу логіки, були певною мірою сконцентровані навколо поняття.

Наступні два розділи курсу логіки було присвячено другій і третій діям розуму. Ці частини за обсягом були набагато меншими, ніж перша. В основі розділу про другу дію розуму лежала праця Аристотеля «Про тлумачення»¹⁹, однак стосунок могилянського викладу до цієї книги був дещо віддаленим. Зокрема, у першій частині розділу викладали вчення про знаки і терміни: обговорювалося, що таке знак, які бувають знаки, що таке слово як звуковий знак (*voces*), чи слова позначають речі чи концепти. У другій частині розділу йшлося про істиннісне значення суджень: що таке істинність і хибність, чи може судження змінити свою істинність на хибність, чи контингентні судження про майбутнє мають істиннісне значення.

Наступний розділ «Про третю дію розуму» було присвячено тлумаченню «Аналітик» Аристотеля. Хоч ці книги Стагірита великі за обсягом (приблизно втричі об'ємніші, ніж «Категорії» і «Про тлумачення»), у могилянських курсах їх виклад був зовсім коротким і займав приблизно десяту частину обсягу всього курсу логіки. Тут обговорювали питання, пов'язані з аргументацією. Спочатку йшлося про силогізм: яким чином істинність засновка визначає істинність висновка, чому визнання засновка змушує до визнання висновка. Потому переходили до демонстративного силогізму (доведення), а наприкінці викладу порушували питання про природу науки.

Як бачимо, курс логіки мав досить віддалений стосунок до логіки в сучасному розумінні цього слова, але його так називали, бо він

¹⁹ У деяких курсах, особливо раннього періоду, про це чітко зазначається у назвах розділів, пор.: Кононович-Горбацький 1639–40, арк. 316, 359 зв. 349 зв.; Кроковський 1684–86, арк. 758; Яворський 1691–93, арк. 164, 173; Поповський 1699–1702, арк. 186, 200; Невідомий професор бл. 1700, арк. 216, 225 зв.; Калиновський 1729–31, арк. 206, 224 зв.; Козачинський 1743–45, арк. 88 зв.

спирався на довгу традицію коментування Аристотелевого «Органону». Оскільки логічний зміст «Ораганону» вже було розглянуто в попередньому курсі — діалектики, то курс логіки концентрувався навколо епістемологічних і метафізичних питань, які виникли на ґрунті проблематики різних книг «Органону».

Фізика, яку читали після логіки близько десяти місяців, становила найбільшу складову філософського курсу — із зосередженням у першу чергу навколо натурфілософських, але також і суто природознавчих питань. Курс був структурований відповідно до Аристотелевих книг «Фізика», «Про Небо», «Про виникнення і зникнення», «Про метеори» і «Про душу». Спершу розглядалися питання про внутрішні принципи природного тіла, до яких, слідом за Аристотелем, залічували матерію, форму і відсутність (*privatio*). Кожен з цих принципів аналізували окремо — з особливою увагою до дискусій щодо матерії, особливо першої матерії (*materia prima*): чи першоматерія є реальною і позитивною сутністю, чи вона має власне існування і субсистенцію, чи вона може існувати без форми (навіть з Божою волею), тощо. Форму та відсутність обговорювали дещо коротше, а наприкінці цього розділу розглядалося питання про композит — річ, яка складається з матерії і форми (метафізичних частин), а також просторових частин. Увесь цей розділ був пов'язаний із першою книгою «Фізики» Аристотеля.

Наступні два розділи — про природу і причини — спиралися на другу книгу «Фізики». У розділі про природу (*natura*) розглядали питання: що таке природа, чи правильним є Аристотелеве визначення природи, чи природа є активним чи пасивним принципом. Природі протиставлялося «мистецтво» (*ars*: у цьому розумінні поняття «*ars*» не містило естетичних конотацій), а саме: чим штучні речі відрізняються від природних, чи мистецтво наслідує природу або вдосконалює її. Крім того, в цьому ж розділі обговорювали питання про магію і чуда.

Наступний великий розділ присвячувався причинам. Тут аналізували як загальні питання про причини (що таке причина, як причина передує наслідку, скільки є причин), так і питання про окремі причини: дієву, цільову, матеріальну і формальну — з особливою увагою до дієвої причини. Крім того, у цьому ж розділі розглядали співвідношення субстанційних і акцидентальних причин та першопринципи і вторинних причин, а наприкінці порушували

питання, які, здавалось би, мають віддалений стосунок до основної ідеї розділу: про випадок і фортуна. Утім, ці питання мали пряме відношення до 4–6 розділів другої книги «Фізики» Аристотеля.

Потому переходили до питань про рух, про безконечне і про континуум, що їх об'єднувало відповідне місце у третій книзі «Фізики». Могилянських професорів цікавило: що є сутністю руху, чи нею є послідовність і безперервність, які види рухів існують. Щодо безконечності, то розглядалося, чи безконечне може існувати природним чином, чи воно існує завдяки Божій волі та чи його можна пізнати. Питання про континуум було пов'язане з попереднім, і зводилося воно насамперед до того, чи можливий безконечний поділ.

Далі йшов розділ про місце, порожнечу (*vacuum*) і час. Тут виокремлювалися питання, пов'язані з кожним із цих понять, як от: чи можуть кілька тіл перебувати в одному місці, або навпаки, чи може одне тіло природним чином перебувати відразу в кількох місцях; якою є структура часу і чи вона відрізняється від запропонованої Аристотелем; чи може в природі існувати порожнеча. Як бачимо, проблематика цього розділу пов'язувалася з четвертою книгою «Фізики» Аристотеля. Утім, останні чотири книги «Фізики» більшість могилянських професорів пропускала. Це, ймовірно, було зумовлено тим, що в цих книгах ішлося про рух, уже розглянутий Стагіритом у попередній, третій книзі. Однак це виглядає досить дивним, адже у восьмій книзі Аристотель розглядає одне з найважливіших з теологічного боку питань — про першорухі.

У черговому розділі викладу могилянських професорів, зазвичай озаголовленому «Про природне неодушевлене тіло», назви окремих трактатів чітко перегукуються з різними творами Аристотеля природознавчого циклу. Спершу ішов трактат про світ і небо, де обговорювалося, чи світ є досконалим, чи міг він існувати вічно, чи матерія неба однакова з матерією піднебесних сфер, що таке зірки, чим є Сонце. Потому переходили до трактату про елементи, тобто властивості кожного з чотирьох елементів. Наступним був трактат про народження і загибель, де розглядали причини і принципи народження та загибелі, а також фізичні процеси, що це супроводжують. Завершував цей розділ трактат про метеори, переповнений радше природознавчими, ніж філософськими питаннями: що таке комети, зірки, грім, блискавка, райдуга, хмари, сніг, туман тощо.

Останній розділ курсу фізики був присвячений одушевленому тілу. Він складався із таких трактатів: про душу взагалі, про вегетативну душу, про чуттєву душу і про раціональну душу. Теми та їх обговорення пов'язувалися з твором Аристотеля «Про душу».

Метафізика являла собою найкоротшу частину філософського курсу — її читали менше місяця. Цей курс не мав прив'язки до «Метафізики» Аристотеля, його було сконцентровано навколо питань про суще. Тут розглядалося, що таке реальне суще, чи існує єдиний концепт сущого, чи концепт сущого є унівокативним чи аналогічним, чим відрізняються сутність та існування. Реальному сущому протиставляли розумове суще й обговорювали різні його види, насамперед заперечення (*negatio*) та відсутність (*privatio*). Далі аналізували властивості сущого — трансценденталії (єдине, добре й істинне), а потому відмінність між основними видами сущого — субстанцією і акцидентами. Закінчувався ж цей курс на найвищих видах сущого, якими є Бог і ангели.

Що ж до курсу етики, то, як щойно згадувалося, його почали регулярно читати в КМА досить пізно — у 1730-х рр.²⁰. Збереглося повністю чи частково тільки вісім записів цього курсу, які дуже відрізняються і за обсягом, і за структурою. Серед понять, що їх найчастіше тут обговорювали, можна виділити добро, щастя і блаженство, чесноти й вади, типи людських дій, афекти.

Підсумовуючи перегляд змісту могилянських курсів, можна з певністю ствердити, що вони були переповнені аристотелівськими елементами. Залежність від Аристотеля помітна не тільки в структурі курсів, але і в основних засадах могилянської філософії. Варто додати й те, що більшість основних понять, на які вона спиралася, походили від Аристотеля: матерія і форма, суще, сутність та існування, десять категорій, перед- і післякатегорії, чотири причини, пасивний і активний інтелект, тощо. Отож, як бачимо, могилянські курси поза всяким сумнівом відповідали першому об'єктивному критерію приналежності до аристотелізму, про який йшлося на початку цієї статті.

²⁰ Можемо говорити про регулярне викладання курсу етики тільки з другого курсу Сильвестра Кулябки (1737–39 навч. рр.). Щоправда, етику читали двічі й перед цим: спершу Теофан Прокопович (1706–08 навч. рр.), а потім Стефан Калиновський (1729–31 навч. рр.). Але курси Прокоповича і Калиновського значно відрізняються від решти могилянських курсів, тому присутність у них етики була, як видається, радше винятком.

Кількість аристотелівських елементів у курсах могилянців дозволяє сміливо стверджувати, що аристотелізм не був явищем випадковим для київського професорського середовища. Це, проте, не знімає питання, у який спосіб могилянські професори ознайомилися з Аристотелем, тобто яким був кавзальний ланцюг проникнення у їхню філософію ідей Стагирита, що їх упродовж двох тисячоліть прилаштовували до різних епох та до різних інтерпретацій. У могилянських курсах ішлося про схоластичний аристотелізм. Переважна більшість могилянців взувалася на філософські курси, які читали в єзуїтських колегіях Речі Посполитої²¹. Це взування було дуже «ретельним»: повторювали не лише структуру викладу, але й майже тотожно тлумачили філософські проблеми.

Це не мусить дивувати, адже єзуїти являли собою дуже впливову спільноту, а на час створення Києво-Могилянської колегії вони вже організували розгалужену навчальну мережу на території України, через яку пройшло багато вихованців. Як добре відомо, більшість навчальних практик київського освітнього осередку було скальковано з єзуїтських аналогів, а поза тим, чимало могилянських викладачів навчалися свого часу в єзуїтських школах²². Викладання філософії у закладах Товариства Ісуса регулювалося офіційними розпорядженнями. Так, у «Конституціях» Товариства, затверджених ще Ігнатієм Лойолою, було вказано, що головним авторитетом у філософії має виступати Аристотель, а в теології — Тома Аквінський²³. Цю вимогу пізніше продублював основний акт, яким унормовувалося навчання в єзуїтських школах, «*Ratio Studiorum*»²⁴.

Чому єзуїти надали перевагу «язичникові» Аристотелю, а не таким авторитетним католицьким філософам, як Тома Аквінський,

²¹ Це, зокрема, 20 курсів періоду від 1691-го (курс Стефана Яворського) до 1743 р. (другий курсу Михайла Козачинського), за винятком курсів Теофана Прокоповича і Стефана Калиновського. В решті курсів вплив єзуїтів також присутній, але меншою мірою.

²² У могилянських курсах можемо подеколи натрапити на відсилку до «свого» єзуїтського професора, потрактованого з великим пієтетом, пор.: Яворський 1691–93, арк. 263; Чарнуцький 1702–04, арк. 97.

²³ *Constitutiones Societatis Jesu cum earum declarationibus* (Roma, 1583): Pars 4, Cap. 14, Par. 1–3. (pag. 166–167).

²⁴ *The Jesuit Ratio Studiorum of 1599*, transl. A. P. Farrell SJ (Washington, 1970), 40–44.

Дунс Скот, Бонавентура, Окам чи Генрих Гентський? На мою думку, це зумовлювалося міжорденською ситуацією всередині Католицької Церкви, де в різних орденах традиція шанування тих чи тих авторитетів була різною. Наприклад, домініканці та кармеліти босі йшли за св. Томою, основні гілки францисканців — за Дунсом Скотом, капуцини — за Бонавентурою. Можна припускати, що, з одного боку, єзуїти як новостворена монаша спільнота не хотіли порушувати баланс між орденами, і під цим кутом зору Аристотель видавався компромісною постаттю. З другого боку, саме Товариство Ісуса породило багатьох амбітних та авторитетних філософів, які часто конкурували між собою, проте жодному не вдалося стати беззаперечним філософським чи теологічним лідером²⁵, і в такій ситуації орієнтація на Аристотеля підтримувала свого роду *status quo*.

Визначення своєї філософії як аристотелівської чітко помітне в єзуїтських навчальних курсах²⁶. Більш того, як мені видається, єзуїтське унормування студій, зокрема «*Ratio Studiorum*», може пролити світло на деякі нелогічності структури могилянських курсів. Наприклад, у наведеному вище описі побудови могилянського курсу фізики вже згадувалося, що професори детально розглядали проблематику чотирьох перших книг «Фізики» Аристотеля, нато-

²⁵ Для прикладу, не став лідером найвідоміший нині єзуїтський філософ XVII ст. Франсиско Суарес. Мабуть, це пов'язувалося із конкуренцією всередині Товариства як за життя Суареса (найвідомішим його опонентом був Габріель Васкес), та і після його смерті, коли сформувалися напрями єзуїтської філософії — більш номіналістичний (Педро Уртадо де Мендоса, Родріго де Арріяга, Франсиско де Овієдо) та більш реалістичний (Томас Комптонус Карлтон, Франсиско Суарес).

²⁶ Наприклад, курс Хеорхеса де Родеса мав назву: «*Philosophia peripatetica ad veram Aristotelis mentem, libris quatuor digesta et disputata, pharus ad theologiam scholasticam*» (Перипатетична філософія відповідно до справжнього замислу Аристотеля, викладена й обговорена у чотирьох книгах — путівник до схоластичної теології) (Georgius Rhodes, *Philosophia peripatetica ad veram Aristotelis mentem, libris quatuor digesta et disputata, pharus ad theologiam scholasticam* (Lugduni [Lyon], 1671). А Себастьян Клевчанський, який читав у Львівському єзуїтському колегіумі, називав свій курс так: «*Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae ea methodo, quae traditur in scholis, complectens*» (Філософський курс, що вміщує вчення Аристотеля Стагірита, за методом, яким викладають у школах) Kleszczański 1679–81, IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 87п/51, арк. 4а.

мість пропускали чотири останні, зокрема восьму, де йдеться про першоручий. Якщо ми поглянемо в «Ratio Studiorum», де більш-менш детально прописано зміст викладів на кожний рік навчання, то зауважимо, що й тут на другому році, при обговоренні «Фізики» Аристотеля, шосту й сьому книги викладали тільки побіжно, а метафізичні питання з восьмої книги мали бути перенесені до курсу метафізики²⁷. Утім, схема «Ratio Studiorum» редакції 1599 р. не дає відповідей стосовно всіх нюансів компонування єзуїтських курсів у школах Товариства на теренах Речі Посполитої (а відтак, і могилянських). Можливо, існували якісь пізніші інструкції, або щось регулювалося місцевою традицією.

Те, що могилянські професори безпосередньо знали тексти Аристотеля, не завжди вдається підкріпити джерельними доказами²⁸. Не є достатньою підставою для ствердження особистої ознайомленості й посилання на Аристотеля, якими перепоვნені курси. На це опосередковано вказує притаманний тогочасній академічній філософії метод диспуту (*metodus disputationis*), яким послуговувалися і в Києві при читанні курсів. Згідно з цим методом, виклад організовували як вирішення тих чи тих філософських питань. Кожен параграф²⁹ зазвичай був присвячений одному питанню, яке виносилося в його назву, а в тексті параграфа давали відповідь на це питання з відповідним обґрунтуванням і спростовували закиди опонентів. Дуже часто конкретну тезу супроводжувало посилання на авторитетних філософів, які її підтримували чи заперечували. Наприклад, коли Христофор Чарнуцький твердить, що метафізичні ступені (*gradus metaphysici*) не розрізняються через об'єктивне виокремлення (*praecisio objectiva*), то додає:

Ця теза насамперед спрямована проти томістів і скотистів та їхніх послідовників, у першу чергу проти Васкеса, Іранадо, Альбертині, Комптона, Луго та ін. Натомість нашу тезу підтримують такі великі

²⁷ *The Jesuit Ratio Studiorum*, 40–44.

²⁸ Зокрема, цього не може підтвердити й наявність у книгозбірні КМА творів Аристотеля, бо бібліотека неодноразово горіла. Утім, і така наявність теж не слугує достатнім доказом того, що ті чи ті твори читалися.

²⁹ Це було базовим структурним елементом тексту; у різних курсах його називають по-різному: *paragraphus*, *articulus*, *punctum*, *caput*, *quaestio*, *sectio*, *membrum*, *dubium*.

філософи і теологи, як Палавічіно й великий Суарес, а також Валенсія, Уртадо, Овієдо, Арріяга, Перес, Еспарса та багато інших³⁰.

Таке посилання є досить типовим для більшості могилянських курсів. Не зовсім зрозуміло, чи мав можливість могилянський професор, який читав філософію упродовж одного-двох навчальних циклів, перечитати дуже об'ємні тексти згаданих філософів і теологів. Імовірнішим видається, що переліки імен авторитетів, які підтримують чи заперечують певну тезу, мандрували з одного курсу до іншого.

Разом з тим, у деяких могилянських курсах можна знайти безсумнівні докази використання творів Аристотеля. Так, Теофан Прокопович свою другу книгу курсу логіки (*De Isagoge Porphyrii et Aristotelis Cathegoriis, quae eidem operationi inserviunt*) [Прокопович 1706–08, арк. 17–38] побудував як детальний, за главами, переказ «Категорій» Аристотеля та «Ізагоге» Порфирія. У наступній книзі він присвячує першу главу відносно скрупульозному переказові Стагиритової праці «Про тлумачення» [Прокопович 1706–08, арк. 40–41]. Детальна передача змісту книг Аристотеля, як видається, слугує достатньою підставою, аби ствердити особисту обізнаність Прокоповича з текстами грецького мислителя³¹. Утім, Прокопович

³⁰ «Haec conclusio est contra thomistas nobilissima et contra scotistas et sequaces eorum, nimirum contra Wasquec, Granado, Albertinum, Comptonum, Lugo etc. Nostram vero conclusionem tuentur graves philosophi et theologi, uti Pallavicinus, magnus Zoarc, item Valentia, Hurtadus, Owiedo, Ariaga, Peres, Esparsa et plurimi alii» (Чарнуцький 1, 169 зв. —170). Орфографію імен передано за рукописом 625/400С, а в інших списках цього курсу написання імен може відрізнятися. Тут перелічено впливових на той час філософів і теологів (що показово, всі вони належали до Товариства Ісуса): Габріель Васкес [Gabriel Vázquez] (1549–1604), Дієго Гранадо [Diego Granado] (1571–1632), Франческо Альбертіні [Francesco Albertini] (1552–1619), Томас Комптон Карлтон [Thomas Compton Carleton] (1591–1666), кардинал Хуан де Луго [Juan de Lugo] (1583–1660), кардинал П'єтро Сфорца Палавічіно [Pietro Sforza Pallavicino] (1607–1667), Франсиско Суарес [Francisco Suarez] (1548–1617), Грегоріо де Валенсія [Gregorio Valencia] (1550–1603), Педро Уртадо де Мендоса [Pedro Hurtado de Mendoza] (1578–1641), Франсиско де Овієдо [Francisco de Oviedo] (1602–1651), Родріго де Арріяга [Rodrigo de Arriaga] (1592–1667), Антоніо Перес [Antonio Pérez] (1599–1649), Мартін де Еспарса і Артїєда [Martín de Esparza y Artieda] (1606–1689).

³¹ Виглядає, що Прокопович був знайомий з кількома виданнями Аристотелевого твору «Про тлумачення». Про це може свідчити його ремарка, що грецький текст твору не містить поділу на книги, а тільки

помітно виділявся серед решти могилянських професорів, тому його випадок, на мою думку, був радше винятком, аніж правилом.

З другого боку, на рідкісність «казусу» Прокоповича могло вплинути й те, що тогочасна схоластична філософія уже перейшла від фази коментарів до фази курсів. Якщо в Середньовіччі викладання філософії було організоване передусім через коментування авторитетів, між якими провідне місце посідав Аристотель, то в XVII ст. на зміну цьому прийшло диктування власного філософського курсу, укладеного професором згідно з ustalеною програмою. Хоч така програма була значною мірою традиційно зумовлена та відповідала порядкові книг Аристотеля (що ми вже бачили на прикладі структури могилянських курсів), нова система викладання вирізнялася набагато більшою систематичністю. На відміну від давньої практики коментування, виклади у форматі *cursus philosophicus* давали можливість лекторові висвітлити всі дискусійні питання, актуальні для філософської культури того часу. Підготовлені у такий спосіб курси пізніше виходили друком. Кожен з відомих схоластичних філософів вважав за найбільше досягнення своєї кар'єри опублікувати власний *cursus philosophicus*, який за суттю нагадував нинішній підручник філософії, або точніше курс лекцій³².

Вважають, що до розповсюдження навчального формату зразка *cursus philosophicus* найбільшою мірою прилучилися єзуїти³³.

на глави, натомість лагінську версію поділено на дві книги, які, своєю чергою, розбито на 8 і 4 глави відповідно (Прокопович 1706–08, арк. 40–41). Описана Прокоповичем структуризація тексту «Про глумачення» була характерною для видань XVII ст., що ми можемо побачити, наприклад, у Коїмбрському коментарі (Див.: *Commentarii Collegii Conimbricensis e Societate Iesu in universam dialecticam Aristotelis Stagiritae* (Coloniae Agrippinae [Köln], 1607).

³² Як слушно зазначає сучасна російська дослідниця Галіна Вдовіна, хоч жанр *cursus philosophicus* має багато спільних ознак із сучасним підручником, їх не можна повністю ототожнити. І *cursus* XVII ст., і сучасні підручники призначені для використання в навчальному процесі, однак вони відрізняються тим, що автори сучасних підручників мають за мету представлення ustalеної наукової парадигми, натомість схоласти XVII ст., виклавши різні точки зору на певне питання, прагнули дійти свого власного (якоюсь мірою оригінального) висновку (Галіна Вдовіна, *Язык неочевидного: Учение о знаках в схоластике XVII в.* (Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2009), 10.

³³ Див. зокрема: Anthony Kenny, *A New History of Western Philosophy*, vol. 3. *The Rise of Modern Philosophy* (Oxford: Oxford UP, 2006), 18.

Оскільки ж мережа єзуїтських навчальних закладів була дуже розгалуженою, видання філософських курсів найавторитетніших єзуїтських мислителів надавало можливість їхнім колегам легко переймати ті чи ті ідеї у власній викладацькій практиці. Це поширювалося і на викладацьку парадигму за межами навчальних закладів Товариства Ісуса, ба, не стояли осторонь від цих новацій могилянські професори, адже всі їхні збережені рукописні курси написано у форматі *cursus philosophicus*.

З другого боку, хоч формат *cursus philosophicus* являв собою новий шабел у розвитку академічної філософії, але водночас він підштовхнув до певного «віддалення» від Аристотеля. Звісно, схоластична філософія залишалася й надалі у рамках аристотелізму, однак текстуальна прив'язка до творів Стагірита зменшилася. Тож могилянську філософію треба оцінювати, взявши до уваги ці нові реалії XVII ст., хоч немає жодного сумніву, що курси киево-могилянських професорів представляли аристотелівську традицію.

Bibliography

Blair, Ann. «Authorship in the Popular “Problemata Aristotelis”» *Early Science and Medicine* Vol. 4, No. 3 (1999): 189–227.

Burgus, Enricus [Enrico Borgo]. *Paradoxa theologica et philosophica Henrici Gandavensis Doctoris Solemnis*. Bologne [Bologna], 1627.

Charnutskyi, Khrystofor. Filo. kurs 1702/03–1703/04 navch. rokov, *Manoductio ad logicam sive dialectica...* IR NBUV f. 312, od. zb. 625/400S, ark. 1–611.

Charnutskyi, Khrystofor. Filo. kurs 1704/05–1705/06 navch. rokov *Philosophia rationalis universa seu Logica...* IR NBUV f.306, od. zb. 100p/49, ark. 1–394 zv.

Commentarii Collegii Conimbricensis e Societate Iesu in universam dialecticam Aristotelis Stagiritae. Coloniae Agrippinae [Köln], 1607.

Constitutiones Societatis Jesu cum earum declarationibus. Roma, 1583.

Dubnevych, Amvrosii. Filo. kurs 1725/26–1726/27 navch. rokov, *Cursus philosophicus biannalis in orthodoxa Academia Kijovomohileana...* IR NBUV, f. 305, od. zb. DS/p200, ark. 277–528.

Dubnevych, Amvrosii. Filos. kurs 1727/28–1728/29 navch. rokiv, *Philosophia peripatetica juxta mentem ac veram principis philosophorum Aristotelis Stagiritae...* IR NBUV, f. 301, od. zb. DA/p49, ark. 1–535.

Gizel, Inokentii. Filos. kurs 1645/46–1646/47 navch. rokiv, *Opus totius philosophiae*, IR NBUV, f. 303, od. zb. Mel.m./p128, ark. 1–678 zv.

Gizel, Inokentii. *Opus Totius Philosophiae = Tvir pro vsiu filosofiiu (frahmenty)*. In Gizel, Inokentii. *Vybrani tvory v 3-kh tomakh*. Vol. 2. Kyiv-Lviv: Svichado, 2011.

Goudin, Antonius [Antoine]. *Philosophia thomistica juxta inconcussa tutissimaque Divi Thomae dogmata*. Matritii [Madrid], 1779.

Ioannes a Sancto Thomae [João Poinset], *Cursus philosophicus thomisticus*. Coloniae Agrippinae [Köln], 1653.

Kalachynskiy, Prokopii. Filos. kurs 1693/94–1694/95 navch. rokiv, *Meta scientiarum, ad quam omnis rationalium discursuum intellectus...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 620/394S ark. 1–191.

Kalynovskyi, Stefan. Filos. kurs 1729/30–1730/31 navch. rokiv, *Cursus philosophicus in Collegio Kijovo-Mohilaeano...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 123p/83, ark. 1–338.

Kenny, Anthony. *A New History of Western Philosophy*. Vol. 3. *The Rise of Modern Philosophy*. Oxford: Oxford UP, 2006.

Kleszczański, Sebastian. Filos. kurs u Lvivskii yezuitskii kolehii 1679/80–1680/81 navch. rokiv. *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 87p/51, ark. 1–279 zv.

Kononovych-Horbatskyi, Yosyf. Filos. kurs 1639/40 navch. rokiv, *Subsidium logicae*, IR NBUV, f. 303, od. zb. Mel.m./p126, ark. 1–446 zv.

Konyskyi, Georgii. Filos. kurs 1747/48–1748/49 navch. rokiv, *Philosophia peripatetica juxta numerum quatuor facultatum quadirpartita*, Rossiiskaia gosudarstvennaia biblioteka (Moskva), f. 152, od.zb. 130, ark. 1–273 zv.

Konyskyi, Georgii. Filos. kurs 1749/50–1750–51 navch. roky, *Philosophia juxta numerum quatuor facultatum...* — 1749–51 — IR NBUV, f. 301, od. zb. DA/p51, ark. 1–179 zv. (S. 1a–334).

Konyskyi, Heorhii. *Filosofski tvory: U 2-kh tomakh*. Kyiv: Naukova dumka, 1990.

Kozachynskiy, Mykhailo. Filos. kurs 1739/40–1740/41 navch. rokiv, *Cursus philosophicus entis naturalis...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 126p/70, ark. 5–408 zv.

Kozachynskiy, Mykhailo. Filos. kurs 1741/42–1742/43 navch. rokiv, *Syntagma totius Aristotelicae Philosophiae...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 128p/85, ark. 2–312.

Kozachynskiy, Mykhailo. Filos. kurs 1743/44–1744/45 navch. rokiv, *Philosophia Aristotelica ordine scholae peripateticae...* IR NBUV, f. 305, od. zb. DS/p171, ark. 1–274.

Krokovskiy, Yoasaf. Filos. kurs 1684/85–1685/86 navch. rokiv, *Introductio in universam Aristotelis philosophiam...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 88p/88, S. 1–754.

Krokovskiy, Yoasaf. Filos. kurs 1686/87–1687/88 navch. rokiv, *Brevis ad Logicam Aristotelis introductio ...* Tsentralnyi derzhavnyi Arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, f. 222, op. 2, od. zb. 18a, ark. 526–748.

Kuliabka, Sylvestr. Filos. kurs 1735/36–1736/37 navch. rokiv, [Sine titulo] IR NBUV, f. 306, od. zb. 124p/79, ark. 1–375.

Kuliabka, Sylvestr. Filos. kurs 1737/38–1738/39 navch. rokiv, *Cursus philosophicus ingenui sapientiae amatoribus...* IR NBUV, f. 301, od. zb. DA/p50, ark. 1–820 zv.

Levytskyi, Ilarion. Filos. kurs 1719/20–1720/21 navch. rokiv, *Appia trita seu atrium scientiae philosophicae...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 111p/64, ark. 1–603.

Levytskyi, Ilarion. Filos. kurs 1723/24–1724/25 navch. rokiv, *Dialectica seu breve compendium initialis...* IR NBUV, f. 312, od. zb. 631/406S, ark. 1–663.

Malynovskiy, Platon. Filos. kurs 1721/22–1722/23 navch. rokiv, *Olympia philosophica ad cursum biennalem...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 115p/75, ark. 1–264 zv.

Manso, Petrus. *Cursus philosophicus ad mentem B. Aegidii Romani* Corduba. 1709.

Mastri, Bartolomeus et Bonaventura Beluto *Philosophiae ad mentem Scoti cursus integer*. Venetia, 1727.

Mytkevych, Yeronim. Filos. kurs 1733/34–1734/35 navch. rokiv, *Liber philosophiae quadripartibus id est logica, methaphysica, physica et ethica...* IR NBUV, f. 305, od. zb. DS/p170, ark. 1–321.

Nevidomyi profesor, Filos. kurs bl. 1700, *Disputationes philosophiae in alma Academia Kojovomohileana...* IR NBUV, f. 301, od. zb. DA/p42, ark. 66–616.

Pamiatky bratskykh shkil na Ukraini kinets XVI — pochatok XVIII st.: Teksty i doslidzhennia, edited by V.I. Shynkaruk et al. Kyiv: Nauk. dumka, 1988.

Pinovskyi, Sylvestr. Filos. kurs 1711/12–1712/13 navch. rokov, [Sine titulo] IR NBUV f. 307, od. zb. 446p/1701, ark. 65–400 zv.

Pinovskyi, Sylvestr. Filos. kurs 1713/14–1714/15 navch. rokov, *Disputationes philosophiae in Collegio Kievomohilaeano Roxolano...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 103p/60, ark. 1–216.

Popovskyi, Inokentii Filos. kurs 1699/1700–1701/02 navch. rokov, *Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata...* 1699–1702 — IR NBUV, f. 312, od. zb. 622/396S, ark. 1–631.

Prokopovych, Feofan. *Filosofski tvory: V 3-kh tomakh*. T. 2. Kyiv: Naukova dumka, 1980.

Prokopovych, Teofan. Filos. kurs 1706/07–1707/08 navch. rokov, *Philosophia peripatetica juxta numerum quatuor facultatum quadripertita...* Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka (Sankt-Peterburh, Rosiiska federatsiia), f. SPb Dukh. Sem., od.zb. 64, ark. 1–175.

Purchotius, Edmundus. *Institutionum philosophiae ad faciliorem veterum ac recentiorum philosophum lectionem comparatae*. Patavii [Padova], 1751.

Rhodes, Georgius. *Philosophia peripatetica ad veram Aristotelis mentem, libris quatuor digesta et disputata, pharus ad theologiam scholasticam*. Lugduni [Lyon], 1671.

Shcherbartskyyi, Gerorgii. Filos. kurs 1751/52–1752/53 navch. roky, *Ad majorem Dei ter optimi maximi gloriam...* IR NBUV, f. 307, od. zb. 454p/1698, ark. 1–183 zv.

Slomynskyyi, Hedeon. Filos. kurs 1745/46–1746/47 navch. rokov, *Cursus philosophicus ad rerum divinarum et humanarum cognitionem...* Nuchnaia biblioteka im. N.I. Lobachevskogo (Kazan), otdel rukopysei DXXXVIII-1579, ark. 1–241 zv. (druha pahinatsiia).

Symchych, Mykola. «Zauvahy do vplyviv na vykladannia filosofii v Kyievo-Mohylianskii akademii kintsia XVII–XVIII st.» *Kyivska akademiia* 2–3 (2006): 74–85.

Symchych, Mykola. *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylianskii akademii. Komparatyvnyi analiz mohylianskykh kursiv lohiky kintsia XVII — pershoi polovyny XVIII st.* Vinnytsia, v-vo O. Vlasiuk, 2009.

The Jesuit Ratio Studiorum of 1599, Translated into English by A. P. Farrell SJ. Washington, 1970.

Vdovina G. V. *Yazyk neochevidnogo: Ucheniie o znakakh v skholastike XVII v.* Moskva: In-tut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2009.

Volchanskyi, Yosyf. Filos. kurs 1715/16–1716/17 navch. rokov, *Philosophia tripartita doctrinam Aristotelis de rebus dialecticis, physicis comprahendens...* IR NBUV, f. 306, od. zb. 108p/62, ark. 1–472.

Volchanskyi, Yosyf. Filos. kurs 1717/18–1718/19 navch. rokov, *Philosophia universa doctrinam peripatheticam ad mentem principis philosophorum Arisotelis Stagyrityae complectens...* IR NBUV f. 307, od. zb. 447p/1703, tom I, ark. 1–174 zv.

Yaroshevytskyi, Ilarion. Filos. kurs 1704/05–1705/06 navch. rokov *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagyrityae...* IR NBUV f. 301, od. zb. DA/p564, ark. 1–45 zv., 53–79.

Yavorskyi, Stefan. Filos. kurs 1691/92–1692/93 navch. rokov, *Agonium philosophicum in arena gymnadis...* IR NBUV, f. 305, od. zb. DS/p152, ark. 1–585 zv.

Yavorskyi, Stefan. *Filosofski tvory*. Kyiv: Naukova dumka, 1992.

Abstract

Kyiv-Mohyla Aristotelianism in the Context of the Second Scholasticism

The article investigates how Kyiv-Mohyla philosophical courses of the 17th and 18th centuries related to Aristotelianism. The author sets several criteria according to which it is possible to assess this relation. There are two main sets of such criteria: subjective and objective. By subjective criteria, the Kyiv-Mohyla professors distinctively called their philosophy Aristotelian, peripatetic, or ad mentem Aristotelis. By objective criteria, there are many Aristotelian elements in the content of the courses as well as in their structure. So, two parts of the philosophical course, Logica and Physica, were structured in the traditional order of Aristotle's books. All the main concepts (ens, essentia, and existentia; actus and potentia; materia and forma; four causes; ten categories, etc.) used by the Kyiv-Mohyla professors could be traced back to Aristotle. The article argues that the Aristotelian elements came to Kyiv-Mohyla curriculum through scholastic philosophy, especially from Jesuit philosophical courses of that time. However, in some cases, like the philosophical course of Theophan Prokopovych, a more thorough familiarity with works by Aristotle is obvious.

Keywords: Kyiv-Mohyla philosophical courses, Aristotelianism, scholasticism.